

הלכה ממעשה

במקרים רבים הגמרא מביאה "מעשה". כלומר, מקרה מציאותי, מייד לאחר הדיון – השקלא וטריא ההלכתיים. מטרת ה"סיפור" הזה כפי שמסתבר, לתמוך בעמדה שהוצגה לעיל. כמו שמסביר רש"י את הביטוי "מעשה רב" [שבת כ"א. ד"ה "מעשה רב"]. "הואיל ומעיד שכך היו של בית אביו עושין, הלכה כן". וכן ב"דרכי התלמוד" [ר' שמואל הנגיד, מסכת ברכות] "מעשה הוא הבא על ההלכה, והמעשה יעשה על ההלכה ותתקיים" וזוהי אכן המציאות בש"ס בדרך כלל. אך ישנם מקרים בהם לכאורה אין כלל הגיוני זה, של ראייה מציאותית להלכה, מתקיים. אנו נשתדל לעסוק במעט "ממעשים" אלו, ובעיקר במעשים שחלקם נכנסו לפולקלור היהודי שמסופרות כ"גירסתא דינקותא" ומובאות כראיות להוכחת ענינים מסויימים, אך לכאורה הם תמוהים.

מקרה א' – ברכות ל"ב: "מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך, בא שר אחד ונתן לו שלום ולא החזיר לו שלום, המתין עד שסיים תפילתו... א"ל ריקא! והלא כתוב בתורתכם ונשמרתם מאד לנפשותיכם". אם הייתי חותך ראשך בסייף מי היה תובע את דמך מידי? א"ל המתן עד שאפייסך בדברים. א"ל אילו היית עומד לפני מלך בשר ודם וכו' כך אני שהייתי עומד לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה... על אחת כמה וכמה, מיד נתפייס השר".

מעשה זה מסופר רבות כדוגמא למסירות נפש לעבודת ה', שיש ללמוד ממנו דין קידוש ה' וכו'. אך לכאורה החסיד במעשה, נוהג ישירות נגד ההלכה כפי שנפסק בשו"ע [או"ח ק"ד סעיף א'] [וכן במפורש ברמב"ם ברא"ש ובטור] כיצד יכול החסיד להכניס את עצמו למצב פיקוח נפש. נגד ההלכה. הרי ההגמון היה עלול להורגו כפי שהוא שואל "אם הייתי חותך ראשך בסייף מי היה תובע את דמך מידי?" אי"כ לכאורה החסיד פועל כנגד ההלכה. המהרש"א מעורר את השאלה "והחסיד הזה גם שלא ידע אם יתפייס ההגמון מ"מ לא פסק להשיב לו שלום, שלא היה חושש לסכנה כמו במלך עכו"ם ואנס שאמרו להפסיק. וכ"ש בשרי להפסיק מפני הסכנה" אך הוא לא מתרץ שהרי הוא מדגיש "שלא ידע אם יתפייס ההגמון" בכל אופן הוא מדגיש "שלא היה חושש לסכנה" מניין הבטחון שאין כאן סכנה. בעל "עיניים למשפט [פירוש על ברכות] מביא שני תירוצים. א. לפי דעת הטור והתוס' [סנהדרין דף כ"ז. ד"ה יכול] מותר להחמיר על עצמו, גם במקום שאמרו ייהרג ובל יעבור, ולמסור את נפשו. וזו היתה כוונת החסיד.

אך זה קשה לשיטת רמב"ם [יסודי התורה פ"ה ה"ד] האוסר למסור נפשו כי הוא כמתאבד. ב. יתכן שיש פה דין של חלול ה' ואז לכו"ע אסור היה להשיב לחסיד. נראה שניתן לתרץ בהסתמך על פיסקה תמוהה לכאורה של ה"מגן אברהם" [ק"ג סק"א] "שאותו חסיד בטוח היה שההגמון יקבל תשובתו". מנין הבטחון של אותו חסיד?

אם ננסה לראות מי הוא אותו חסיד מכאן יתבהרו הדברים. הגמרא [ב"ב ק"ג:] "כל היכא דאמרינן מעשה בחסיד אחד או ר' יהודה בן בבא או ר' יהודה בן עילאי" אם אותו חסיד הוא ר' יהודה בר עילאי, שמתבלט בש"ס באישיותו המציאותית והמעשית, ניתן להבחין בשיטה. ר' יהודה היה בעל יחס חיובי ותכליתי לשלטון הרומי. כפי שמתבטא בויכוח הידוע בין התנאים על מהות הרומאים [שבת ל"ג:] "פתח ר' יהודה ואמר. כמה נאים מעשיהם של אומה זו, תקנו שווקים וכו'" כלומר. בגלל השקפתו על השלטון הרומאי הנאור, לא חשש שאותו הגמון יהרגנו מיד, ללא כל התראה. (כאילו היה אנס – מרש"א). ומכיון שר' יהודה הוא איש המעשה המציאותי, ידע שמיד יוכל להעביר להגמון את פשר אי השבת השלום. ללא סיכון עצמי כלשהו. כך מסתדר הביטוי "מעשה" שהוא באמת ראייה פשוטה להלכה הנידונה שם בגמרא, שאין להשיב שלום באמצע התפילה, שלא במקרה פיקוח נפש.

מקרה ב' – שבת ק"ל. "אמר ר' אליעזר: כורתין עצים לעשות פחמים לעשות כלי ברזל".

ר"א חולק על חכמים לגבי עשיית מכשירי מילה בשבת" ת"ר "א"ר יצחק עיר אחת היתה בא"י שהיו עושים כר' אליעזר והיו מתים בזמנם. ולא עוד אלא שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל על המילה ועל אותה עיר לא גזרו".

שוב לפנינו מקרה מוזר, שעיר נוהגת כדעת יחיד, ר' אליעזר ולא לפי ההלכה כפי שנפסק [רמב"ם הלכות מילה פ"ב ה"ו] "אין עושין סכין בשבת" ופה נוסף מימד תמוה נוסף שהם זוכים לשכר מהקב"ה. למרות שלכאורה הם מחללים שבת.

המהרש"א אומר "הוא מידה כנגד מידה, על שהיו מדקדקין לעשות כלי מילה אפילו בשבת כדי לקיים מילה בזמנה, גם הם מתו בזמנך" כלומר יש פה סגולה מיוחדת במצוות מילה שהמהדרין בה זוכין לשכר מיוחד, שמנותק מההלכה הרגילה, כמו שמביא המהרש"א הזכר לדבר שיצחק שנימול בזמנו השלים שנותיו ואברהם שנימול שלא בזמנו מת ה' שנים קודם זמנו". כמו כן קיים תירוץ נוסף: ש"מתו בזמנם" הוא בעצם עונש! ולא שכר. שנהגו עימם כדין ולא לפי משורת הדין. אך שני התירוצים

מתעלמים מכך שיש עוד שכר המופיע בגמרא "שעל אותה עיר לא גזרו את גזירת המלכות" משמע א"כ שני דברים:

א. ברור שזהו שכר ולא עונש.

ב. וכן תירוץ המהרש"א אינו שלם כי ניתן שכר שאינו דוקא בגלל הסגולה המיוחדת של מצות מילה.

המהרש"ל מתרץ "ואע"פ שאין הלכה כר' אליעזר היינו משום שרבים פליגי עליה, ואלו ואלו דברי אלוקים חיים" כלומר ר' אליעזר בעצם צודק, ודבריו דברי אלוקים חיים ולכן הקב"ה נותן שכר, כי בדיני שמיא הוא צודק. אך בכללי הפסיקה ההלכתיים, בגלל שרבים חולקים עליו, אין הלכה כמותו. כן מצאנו גם במקרה הידוע יותר של מחלוקת ר' אליעזר וחכמים "תנורו של עכנאי [ב"מ נ"ט:]: "אם הלכה כמותי, כותלי בית המדרש יוכיחו וכו'..." שבשמיים הלכה כר' אליעזר, אך אנו פוסקים כחכמים, למרות כל ההוכחות מהקב"ה. לכן השכר במילה כר' אליעזר הוא ניסי, מהקב"ה, למרות שאין הלכה כר"א. כפי שמסכם רבנו חננאל "ולאחר כל השבח מכל מקום, אין הלכה כר' אליעזר".

מקרה ג' יומא מ"ז. "שבעה בנים היו לה לקמחית וכולם שמשו בכהונה גדולה, אמרו לה חכמים. מה עשית שזכית לכך? אמרה להם מימי לא ראו קירות ביתי קלעי שערי. אמרו לה הרבה עשו כן ולא הועילו".

מעשה זה המצוטט רבות כדוגמא להקפדה בדיני צניעות, מעורר בעיות הן במישור העקרוני והן בפשט.

תחילה העקרון: לפי שיטות רוב הפוסקים (לבד מ"החתם-סופר") אין כל חיוב לכיסויי שער הראש של אשה בבית. [ראה סיכום השיטות ב"אגרות משה" אבן העזר סימן נ"ח]. א"כ מקרה זה הלא הוכחה שיש להחמיר מעבר לדרישות ההלכה, שהרי האשה קבלה שכר מהקב"ה! אלא שחכמינו מביעים הסתייגות מרומזת ממעשיה של קמחית בהערתם "אמרו לה הרבה עשו כן, ולא הועילו" כלומר החמרה זו אינה במקומה!

הפיתרון נעוץ בשינוי הגירסא בגמרא המקבילה בירושלמי בשלהי פרק א' ביומא "שבעה בנים וכו' שלחו חכמים ואמרו לה מה מעשים טובים בידיך? אמרה להן "יבא עלי אם ראו קירות ביתי שערות ראשי ואמרת חלוקי מימי... וקראו עליה כל כבודה של בת מלך פנימה". זהו אכן מקור היכול לשמש כראיה לחיוב החמרה מעבר להלכה בדיני צניעות, שהרי דעת חכמים בירושלמי נוחה ממנה ומשבחים אותה. והקב"ה גומל לקמחית בכך שזכתה להיות אם לשבעה כוהנים גדולים. כאן מתעורר הקושי בפשט שמעלה ר' ראובן מרגליות ["ניצוצי אור" על הש"ס] הרי לכאורה יוצא שקמחית זו קברה ששה בנים בחייה. כדי שיצא לה חשבון של שבעה בנים כוהנים גדולים, ואם לא מתו לפחות נפסלו מלשמש ככוהנים גדולים. האם זה

שכר! ומתרץ שישמעאל הבכור היה כהן גדול ובמקרה שלא יכול היה לשמש מינו את אחד מאחיו לשמש לו כמחליף. וכדי שלא יקבל הכהן ממלא המקום קביעות בתפקידו, כפי שהיה הדין בימי בית שני שכהן המשרת בבגדי זהב זמן מינימלי נשאר על מכונו? (עיין "ניצוצי אור" שם) כל פעם מונה אח אחר של ישמעאל כהן גדול כממלא מקום. כך שמשו שבעת בניה של קמחית בכהונה גדולה.

מקרה ד' – שבת קכ"א. "ת"ר מעשה ונפלה דליקה בחצרו של יוסף בן סימאי, בשיחין באו אנשי גיסטרא של ציפורי לכבות, מפני שאפוטרופוס היה, ולא הניחן מפני כבוד שבת. נעשה לו נס וירדו גשמים וכיבו... וכששמעו חכמים בדבר אמרו: לא היה צריך לכך שהרי שנינו – נכרי שבא לכבות אין אומרים לו "כבה, ואל תכבה".

לכאורה שוב: מקרה של החמרה עצמאית של יוסף בן סימאי. שאינו מרשה לגויים לכבות את הדליקה. ירידת הגשמים המהווה שכר ניסי מהקב"ה ומעשהו של יוסף. לבסוף הסתייגות של חכמים מהמעשה. נשאלת השאלה מדוע חכמים מסתייגים מאדם המחמיר על עצמו בדיני שבת? הרב י"ד זנצהיים ["יד דוד" על הש"ס] מנסה לתרץ שלמעשה יוסף בן סימאי לא החמיר על עצמו. אלא טעה בדבר הלכה וחשב שאסור שהגויים יכבו. ולכן אמרו חכמים, להעמיד דברים על דיוקם, שלהלכתא מותר להשתמש בגויים. אך תירוץ זה קשה בלשון הגמרא "אלא הניחן מפני כבוד שבת" כלומר דוקא "כבוד השבת" ולא דיני השבת. וכבוד שבת הוא החמרה, ולא טעות כמו שרוצה "יד דוד" להסביר.

ה"שפת אמת" [על הש"ס] מסביר מדוע חז"ל תוהים על ההחמרה של יוסף בן סימאי. הרי אין אף שיטה הסוברת כמוהו זוהי המצאה בלעדית חסרת מקור שלו! אך אס"כן לא מובן מתן השכר? אלא מוסיף ה"שפת אמת" שכל המקור להיתר שגויים רשאים לכבות לישראל, הוא משום פסידא, וליוסף בן סימאי בגלל כבוד שבת אין זה נחשב כלל להפסד, לכן היתר זה של פסידא לא קיים בשבילו, אי לכך החמיר על עצמו, ועל כן זכה לשכר מהקב"ה.

לסיכום – א' – המעשה אכן תומך בהלכה, או בקו המחשבה שהועלה, ללא סתירה עם ההלכה הפסוקה בידינו. ב' – קבלת שכר ניסי מהקב"ה באה בדרך כלל על חריגות מההלכה כפשוטה. לרוב החמרה. קו זה מופיע במעשים אחרים רבים בש"ס. ג' – העמדה החז"לית לגבי קביעת ההלכה אינה מושפעת בהכרח, ממתן שכר ניסי ע"י הקבה, למרות – שזו לכאורה ראייה המעידה על צדקת הדעה האחרת. ד' – עמדת חז"ל נקבעת על פי כלי פסיקה הלכתיים בבחינה "לא בשמיים היא".